

ERASMUS

en de waarden van de wetenschap

Oratie Ronald van Raak
Vrijdag 25 november 2022

ERASMUS en de waarden van de wetenschap

Oratie Ronald van Raak

Vrijdag 25 november 2022

Erasmus School of Philosophy
Erasmus University Rotterdam

Geachte rector magnificus, decanen, collega's van de Erasmus Universiteit – en van daarbuiten. Studenten, familie en vrienden en alle andere geïnteresseerden. Van harte welkom bij mijn aanvaardingsrede, over 'Erasmus en de waarden van de wetenschap'.

We gaan even terug in de tijd: augustus 1514. Naar een andere stad: het Zwitserse Bazel, waar we een beroemde persoon tegenkomen: Desiderius Erasmus, de naamgever van deze universiteit. Hij staat voor de deur van een uitgeverij, de drukkerswerkplaats van Johann Froben, destijds één van de beste uitgevers. Drie jaar eerder was *Lof der Zotheid* verschenen, de lofreden die Erasmus even beroemd als berucht had gemaakt. Na een reis door de Duitstalige gebieden was hij even op sterkte gekomen, in een herberg, daarna meldde hij zich aan de voordeur van Froben. Hier voerde Erasmus een komische act op: aan de deur stelde hij zich voor als de vertegenwoordiger van de bekende Erasmus, zozeer zelfs dat hij de trekken van Erasmus had aangenomen. Over de uitgave van boeken, de financiën, of wat dan ook, was met deze vertegenwoordiger altijd te onderhandelen; hier had hij alvast een rekening van de herberg, die kon Froben in ieder geval betalen. Maar met Erasmus zélf, of de wetenschapper, kon de uitgever niet marchanderen, zo lijkt hier de boodschap. Die was te allen tijde onafhankelijk en moest die ongebondenheid ook zien te behouden. Dat was de waarde van deze wetenschapper – en zijn belangrijkste handelswaar – en onafhankelijk is Erasmus zijn leven lang gebleven.

'Creating positive societal impact', deze leuze staat in grote letters op het hoofdgebouw van de universiteit, als aanbeveling voor de studenten en de medewerkers. Deze universiteit heeft zichzelf in 1973 naar Erasmus vernoemd. Dat was geen voor de hand liggende keuze, universiteiten werden immers nooit naar een persoon genoemd. Deze universiteit was o.m. een voortzetting van de Nederlandse Economische Hogeschool, die was opgericht door Rotterdamse ondernemers en waar bijv. Jan Tinbergen naam maakte met zijn toegepaste economische modellen. Dat deze universiteit zich de persoon van Erasmus heeft toegeëigend is echter te begrijpen, omdat hij een onderzoeker was die zichzelf met succes wist te verkopen en zijn wetenschappelijk werk had erg veel sociale impact. Erasmus daagt ook hedendaagse academici nog altijd uit om na te denken over hun belangrijkste waarde: hun onafhankelijkheid. Op de momenten dat zij de kennismarkt betreden en te maken krijgen met belangen van politici, ondernemers of van andere opdrachtgevers. Erasmus helpt ons nog steeds te reflecteren op de waarden van de wetenschap en hoe we die waarden kunnen behartigen. Dat doen we in een bijzonder en universiteit-breed project over de Erasmiaanse waarden. Onderdeel daarvan is een leerstoel Erasmiaanse waarden, die ik mag bekleden.

Dat begon in april 2021. Drie maanden later verscheen de uitslag van een enquête onder 6.800 academische onderzoekers aan Nederlandse universiteiten, met als titel: 'Prevalence of questionable research practices, research misconduct and their potential explanatory factors'. De uitkomsten waren niet mals: de helft van de deelnemende wetenschappers zegt zelf dat zij zich schuldig maken aan dubieuze onderzoekspraktijken. Deze academici voelen zich gedwongen om vragen in hun onderzoek aan te passen, of om data te bedenken. Als reden noemen zij vooral de externe druk: de eisen die universiteiten stellen om eigen financiering binnen te halen, de druk om te publiceren en de neiging om lucratieve opdrachtgevers tevreden te houden. Dit was een nogal ontluisterend beeld dat we als academische gemeenschap onszelf voorhielden. 'Creating positive societal impact', jawel, maar wat is de impact van de samenleving op ons? We zien dat onderzoekers die zich mengen in het publieke debat te maken krijgen met ernstige bedreigingen. Politici, lobbyisten en activisten interpreteren academische onderzoeken en gebruiken die vervolgens als argumenten: conclusies die onderzoekers nooit zouden trekken, maar waar zij wel op worden aangesproken. Gebruik – en misbruik – van wetenschap dat ik in de politiek veel heb gezien.

De discussie over waarden

Wat is het fijn om weer terug te zijn. 25 jaar geleden ben ik afgestudeerd bij de filosofen hier in Rotterdam en met deze rede keer ik terug naar dezelfde faculteit. In de tussentijd raakte ik betrokken in de politiek. In Den Haag merkte ik hoe discussies over waarden uit de mode zijn geraakt, of zelfs verdacht zijn geworden. Aanvankelijk werden nog pogingen ondernomen. Jan Peter Balkenende startte bij zijn premierschap in 2002 een discussie over het belang van waarden en normen in de politiek. Jan Marijnissen had kort daarvoor het initiatief genomen tot een debat over 'De uitverkoop van de beschaving'. Het waren initiatieven die stuitten op de tijdgeest: discussies over waarden werden snel afgedaan als een moraliseren, of het voorschrijven van jouw persoonlijke waarden aan anderen. Waarden, dat was vooral iets voor thuis, achter de voordeur, maar niet voor in het publieke debat. Discussies over onze waarden zouden de individuele vrijheid aantasten en mensen tegen elkaar kunnen opzetten. Het idee dat waarden mensen ook bij elkaar kunnen brengen en condities zijn voor het vormen van gemeenschappen, raakte steeds meer op de achtergrond. Maar hoe gaat dat met de geest van de tijd, die blijft zich steeds weer ontwikkelen, in een hegeliaanse dialectiek, en vandaag sta ik hier en spreek ik over de Erasmiaanse waarden.

Het idee dat waarden ook gemeenschappen vormen vinden we niet alleen bij christenen als Balkenende of bij socialisten als Marijnissen, maar ook in het liberale denken in ons land – al heel lang zelfs. In de jaren '30 van de vorige eeuw bena-

drukte de vrijzinnig liberaal Philip Kohnstamm het belang van sociale waarden voor de verschillende delen van de samenleving. De filosoof sprak van de ‘autonome rechtssferen’, die elk hun eigen waarden hebben, en waarvan de een die van de ander niet mag overheersen. Al in de negentiende eeuw waarschuwde de liberale staatsman Thorbecke dat de waarden van de markt het terrein van de moraal niet zouden mogen domineren, in zijn beroemde rede *Over het hedendaagsche staatsburgerschap* uit 1844. Het mooiste en meest indringend zei het misschien de Duitse filosoof Jürgen Habermas, die sprak over de ‘kolonialisering van de leefwereld’. De waarden van de markten, zoals het maken van rendement, en van de overheidsbureaucratie, het streven naar efficiency, zijn steeds meer domeinen van ons leven gaan domineren. Ook op deze universiteit kunnen onderzoekers op een efficiënte manier rendement maken en zo voldoen aan de waarden van de markt en van de bureaucratie. Maar dat maakt ons nog niet tot academische onderzoekers, die te maken hebben met wetenschappelijke waarden.

Waarom de discussie over waarden de afgelopen 25 jaar op de achtergrond is geraakt, daarover is veel te zeggen, te veel voor deze rede. Een reden zou kunnen liggen in het postmoderne denken, waarin we gewend zijn geraakt om alle waarden te relativiseren. Dat kan een bevrijding zijn, maar evengoed een bedreiging: Denker des Vaderlands Paul van Tongeren sprak in dit verband van het ontstaan van een hachelijk nihilisme. Een andere ontwikkeling is het neoliberalisme, dat de waarden van de markt en de bureaucratie, of van het denken in termen van efficiency en rendement, heeft gepromoot. Een liberaal denken dat de Erasmus Universiteit niet vreemd is, omdat onze universiteit een broedplaats is geweest van deze marktideologie, zoals Mellink en Oudenampsen onlangs lieten zien. Toch is alle schuld geven aan het postmodernisme of het neoliberalisme ook wat te gemakkelijk, zo laat het voorbeeld zien van Erasmus. Want wie anders dan Desiderius leerde ons te relativiseren, onder meer in *Lof der Zotheid*? Welke andere filosoof begaf zich zo op de kennismarkt en was zo bedreven in zijn marketing, dan de naamgever van deze universiteit? En evengoed ontwikkelde Erasmus een moraalfilosofie, die ons nog altijd zou kunnen helpen in de discussie over publieke waarden – en vooral over wetenschappelijke waarden.

De Erasmiaanse waarden

Lof der Zotheid is een maatschappijkritiek. Erasmus laat de dwaasheid een lofrede houden over zichzelf, waarin zij alle geaccepteerde waarden op de kop zet en iedereen met enige macht en aanzien te kijk zet. Het boek – dat een ware bestseller werd – is echter ook een denkoefening: het leert de lezer om zich in te leven in een ander perspectief. Inleven in een andere persoon en hoe die naar de wereld kijkt en zelfs in een abstract perspectief, in dit geval dat van dwaasheid, en hoe de

wereld er door haar ogen uitziet. De dwaasheid neemt iedereen op de hak met enige invloed en macht, niet om mensen belachelijk te maken, maar om inzicht te krijgen. Een andere kijk mogelijk te maken op dat wat wij gewoon zijn gaan vinden en ruimte te creëren voor creativiteit: 'Als er dus iemand opstaat en zegt dat hij beledigd is, dan heeft hij een slecht geweten, óf hij is op zijn minst een bangerik,' zo schrijft Erasmus. *Lof der Zotheid* laat tevens iets zien over de aard van de moraal, vooral van de veranderlijkheid van onze waarden. Die voor mensen vaak vast en onwrikbaar lijken, maar dwaas en onlogisch worden als je ze eens vanuit een ander perspectief durft te bekijken. Leren denken was voor Erasmus ook een leren spelen, met taal, met humor en ironie. Met een zekere elegantie – en bovenal met een grote mate van zelfrelativering.

Laten we eens spelen met de 'Erasmiaanse waarden', zoals we die hebben vastgesteld en die elke Erasmus moet kennen: wij zijn maatschappelijk betrokken; wij zijn wereldburgers; verbindend; ondernemend en we zijn bovendien ruimdenkend. Prachtige waarden, om trots op te zijn. Maar onze academische collega's in Utrecht, zouden die niet maatschappelijk betrokken zijn? Of collega's in Amsterdam geen wereldburger? Zelfs in Leiden willen ze ruimdenkend zijn – zo mag ik hopen. Als ik een lijst maak van wetenschappelijke instellingen die deze waarden niet onderschrijven, dan wordt dat een kort lijstje. Dat wil niet zeggen dat deze Erasmiaanse waarden niet goed zijn, integendeel: ze zijn alleen nog niet zo onderscheidend. Ze vertellen vooral wat we willen zijn: ons academische ideaal. Het debat over onze waarden gaat echter dieper en is tegelijk praktischer. Ze zijn meer dan marketing, of hoe we ons als universiteit in de markt willen zetten, en raken direct aan het werk dat we hier doen: aan het onderwijs en het onderzoek en de problemen en de dilemma's die daaruit voortkomen. Geen hobby van de hoogleraar Erasmiaanse waarden, maar een debat dat raakt aan alles wat wij op deze universiteit doen. Hoe we studenten voorbereiden op de toekomst; hoe we maatschappelijk relevant onderzoek kunnen doen.

Wij allen, hier in de zaal, hebben onze eigen waarden, die bepalend zijn voor onze persoonlijkheid en mede vorm geven aan onze identiteit. En we delen ook veel waarden, waarvan we ons vaak niet eens bewust zijn, juist omdat ze zo algemeen worden gedeeld. Als we nu kijken naar de tijd waarin Erasmus leefde, zien we wat typisch was voor de zestiende eeuw; zo zullen ook toekomstige historici zich verbazen over de waarden in onze tijd. Die worden vooral zichtbaar op het moment dat ze niet meer algemeen worden gedeeld: als problemen ontstaan en vragen worden gesteld. Als dat wat wij voor zeker en vast aannamen ineens begint te schuiven en te schuren. Bijvoorbeeld als studenten vragen stellen over de universiteit als veilige ruimte. Wat betekent dit? Mogen zaken die kwetsend kunnen zijn niet meer worden onderwezen, of moeten we onze studenten juist leren om hun eigen vooroordelen opzij te zetten en leren spelen met perspectieven? De vraag of

deze universiteit een veilige ruimte moet zijn voor jongeren om te emanciperen en zich los te maken van waarden die zij van hun familie, religie of vanuit hun achtergrond hebben meegekregen? Moeten wij onze studenten beschermen of moeten wij ze leren omgaan met diversiteit? Wie bepaalt dat en hoe bediscussiëren we dat? Dit raakt aan de waarden van de wetenschap.

De filosofie van Erasmus

Als ik terugdenk aan waarom ikzelf ging studeren aan de Erasmus Universiteit, heb ik een duidelijk beeld. Ik was de eerste in mijn familie die ging studeren – mijn ouders hadden allebei alleen de lagere school gedaan. Amsterdam, Utrecht, Leiden, of een van de andere klassieke universiteiten, waren voor mij geen opties: ze stonden te ver van mij af, waren te elitair wellicht, of in ieder geval niet voor mijn soort mensen. Bij de Erasmus had ik dat gevoel veel minder: dit was een universiteit voor iedereen. De Erasmus is bepalend geweest voor mijn emancipatie en het is belangrijk dat deze universiteit in de toekomst voor jonge mensen uit andere klassen en met een andere achtergrond deze rol kan blijven vervullen. De Erasmus Universiteit als een emancipatiemachine, dat sluit bovendien aan bij onze geschiedenis. Deze universiteit is een opvolger van de economische hogeschool, waar veel arbeiderskinderen konden ‘doorleren’, zoals dat destijds zo mooi heette. Het past bovendien bij onze naamgever Erasmus, die in Rotterdam werd geboren als bastaardzoon van een Goudse priester en zijn Brabantse huishoudster, en zichzelf zou ontwikkelen tot een van de invloedrijkste denkers in heel Europa. We moeten in dit verband ook nadenken over het vele Engelstalige onderwijs – en of we al onze studenten ook wel voldoende Engels leren.

Mijn leerstoel Erasmiaanse waarden heeft een mooie plek gekregen in het Erasmus of Rotterdam Research Centre (ERRC), waar ik samen met collega’s Han van Ruler en Sanne Steen over Erasmus leer en doceer. Dit is de enige plek op deze Erasmus Universiteit waar dit onderzoek wordt gedaan. In goede samenwerking met de Erasmus Collectie van de Bibliotheek Rotterdam, de allergrootste collectie ter wereld, met vele unieke en historische werken. Over Erasmus zijn bibliotheken volgeschreven en vorig jaar verscheen een prachtige biografie door Sandra Langereis. Toch is de filosofie van Erasmus nog vaak onhelder. Het benoemen van Erasmus als filosoof is al problematisch, omdat hij geen filosofie heeft geschreven: hij liet geen wijsgerig systeem na, zoals Spinoza deed in zijn *Ethica* (1677), of zelfs geen morele leer, zoals Coornhert zou doen in zijn *Zedekunst* (1568). Toch is het denk ik nodig en ook mogelijk om de filosofie van Erasmus te schetsen. Daartoe ben ik te rade gegaan bij Jan Sperna Weiland, de voormalige rector magnificus van deze universiteit. Deze kenner van Erasmus wees ons op een kleine en uiterst bescheiden publicatie, uitgegeven in 1530, toen Erasmus al op leeftijd was. Met als titel:

De civilitate morum puerilium, vertaald als *De beleeftheid der kinderlijcke zeden*, een eenvoudig etiquetteboekje.

Als we Erasmus willen begrijpen moeten we kijken naar zijn jonge jaren: zijn tijd op de Latijnse school in Deventer, destijds de enige school boven de Alpen waar onderwijs werd gegeven in de geest van het humanisme. Centrum ook van de Moderne Devotie, de eerste originele filosofische stroming in de Lage Landen. Een lekenbeweging die een leven leerde van eenvoud en studie: door zelf te lezen en na te denken; zich niet te laten leiden door autoriteiten, maar vooral te vertrouwen op het eigen geweten. Een filosofie die ook de Nederlandse paus Adrianus zou beïnvloeden. Na een ongelukkige kloostertijd bevrijdde Erasmus zichzelf en ging hij een leven leiden van eenvoud en studie. Gebruikmakend van de nieuwe media van die tijd, met name de boekdrukkunst. Met als doel mensen goed te leren schrijven, beter te leren lezen en vooral zelf te leren nadenken. Erasmus was altijd op reis en steeds aan het werk. De humanist verzette een aantal herculeswerken, die de geest van de tijd veranderden en een ander denken mogelijk maakten. Een leer die niet was gebaseerd op een wijsgerig systeem of op morele principes, maar vorm kreeg in het publieke debat. Waarin we bovendien onze sociale waarden leren kennen: de *officia vitae*, de ‘plichten des levens’, d.w.z. gedeelde waarden die we hebben jegens elkaar.

Een oefening in het denken

Een reuzenwerk van Erasmus vormden de *Adagia*, de verzameling van meer dan 4.000 becommentarieerde spreekwoorden en gezegden uit de klassieke oudheid. Gezegden die nog altijd worden gebruikt, als *Quaevis terra patria*, of ‘Heel de wereld is mijn vaderland’, het adagium op de gevel van de bibliotheek in Rotterdam. Daarmee leerde Erasmus zijn tijdgenoten ook hoe ze konden schrijven: met humor, ironie en elegantie. Een manier om je in het publieke debat te begeven, door te spelen met de taal en je open te stellen voor discussie. Niet minder belangrijk is hoe Erasmus mensen leerde om beter te lezen. Zoals in *Lof der Zotheid*, of in *De klacht van de vrede* (1517) en in vele andere werken, waarin lezers worden verleid om het comfort van de eigen overtuigingen te verlaten en de wereld eens op een andere manier te bekijken. Kennismaken met een ander perspectief en daarmee zelf leren spelen. Niet bang zijn, of boos, en vooral niet te snel beledigd: ‘Als er een steen op iemands hoofd valt, is dat erg’, zegt de dwaasheid in *Lof der Zotheid*. Als een steen je raakt doet dat altijd pijn, dan heb je geen keuze. Woorden kunnen je raken en zelfs pijn doen, maar hoezeer dat gebeurt heb je volgens de dwaasheid zelf in de hand: daarin heb je altijd een keuze. Leren lezen is ook een beter leren kennen van jezelf en van je eigen waarden.

Het meest gedurfde en gevaarlijke werk van Erasmus had echter geen scherpe humor of een bijtende ironie, maar was een sober en gedegen theologisch werk: zijn *Novum Instrumentum* (1516), ofwel zijn revolutionaire vertaling van het Nieuwe Testament. Lezers moesten niet vertrouwen op autoriteit, zelfs niet op de hoogste. De Bijbel was weliswaar het woord van de Heer, maar toch mensenwerk. Evangelieën waren door de eeuwen heen met de hand gekopieerd, door kopiisten – waar zijn eigen vader er een van was. Bij dat overschrijven werden fouten gemaakt en interpretaties ingevoegd, die aan de volgende generaties werden doorgegeven. Erasmus greep terug op de oorspronkelijke Griekse teksten en vertaalde die in een fris en toegankelijk Latijn. Bij de Griekse tekst en zijn eigen vertaling gaf Erasmus een uitgebreide toelichting en nodigde hij de lezers uit om daar hun eigen gedachten over te laten gaan. Deze vertaling was niet zozeer zijn interpretatie die tegenover de oudere versies werd gezet, maar een instrument voor mensen om zelf onderzoek te doen. Het woord van God werd door Erasmus uit de handen gehaald van de kerk en onderdeel gemaakt van een wetenschappelijk debat. Niet alleen theologen, maar alle lezers konden deelnemen aan de interpretatie van de woorden van God. Geen enkele autoriteit was heilig.

Ik besef dat u hier niet gekomen bent om een college te volgen over Erasmus – hoewel wat kennis van onze naamgever natuurlijk nooit kwaad kan. Of u denkt: dat kan wel zo zijn, dat we naar Erasmus zijn vernoemd, maar dat wil niet zeggen dat we onze huidige waarden moeten zoeken bij een filosoof van vijf eeuwen terug. Misschien zijn er onder u ook wel mensen die denken: die Erasmus, dat was een seksist en een racist – en wat niet meer, daar wil ik niets mee te maken hebben. Als sociale klimmer wilde Erasmus het denken in standen doorbreken en hij schrok er niet voor terug Vrouwe dwaasheid de mannen de les te laten lezen. Erasmus zag zichzelf als een wereldburger, maar geloofde niet in de gelijkheid van alle volken, zoals niemand in de vroege zestiende eeuw dat deed. Dit betekent volgens mij niet dat we geen filosofen meer zouden mogen bestuderen uit de zestiende eeuw – of uit enige andere eeuw, omdat dit niet getuigt van een historisch besef, of van een academische houding. Ook hier geldt dat we niet bang moeten zijn om onszelf te verdiepen in een ander en ons vreemd perspectief. Al is het maar omdat dit historisch onderzoek ons ook bewust maakt van onze eigen historiciteit: een besef hoe onze eigen waarden zijn gebonden aan de tijd waarin wij leven en wij geen claim kunnen leggen op een moreel gelijk.

Opleggen of internaliseren

Blijft de vraag: wat leidt Erasmus naar de Erasmiaanse waarden? Daarvoor wil ik teruggrijpen naar dat kleine leerboekje dat Erasmus tegen het einde van zijn leven heeft geschreven: zijn etiquetteboekje voor kinderen: *De civilitate morum puerilium* (1530).

Erasmus had geen systematische filosofie, of zelfs geen morele leer, maar toch was hij een moraalfilosoof. De filosofie van Erasmus zit denk ik in al zijn werken en in zijn hele leven: in zijn gehele optreden: een levenshouding die hij ten voorbeeld stelde aan elk van zijn tijdgenoten. In dit late en eenvoudige boekje voor kinderen – dat een van zijn vele bestsellers zou worden – verklapt hij bijna terloops zijn filosofische programma: over het belang van vroomheid, van vrije studie en de *officia vitae*: de voorwaarden voor zijn moraalfilosofie. Laten we dit eens proberen te vertalen naar onze taal en onze tijd. Moraal was voor Erasmus niet zozeer het volgen van de regels, of het gehoorzamen aan dwang, maar vooral het internaliseren van waarden: het goede doen omdat je dit zelf nodig acht. Daarvoor is eerst nodig dat je jezelf beter leert kennen en dat kan vooral door anderen goed te bestuderen: door kennis te maken met andere perspectieven en zo met een andere blik naar jezelf te kijken. De vooroordelen te zien die je in de weg zitten en ook de waarden die je belangrijk vindt.

Voor Erasmus kunnen waarden niet worden opgelegd of afgedwongen: niet door kerken, of universiteiten, of door enige andere autoriteit, maar moeten die waarden vooral uit de mensen zelf komen. Daarmee sluit deze zestiende-eeuwse filosoof verrassend goed aan bij ons moderne levensgevoel. In onze samenlevingen met mondige individuen, die zich moreel de wet niet laten voorschrijven; aldoor op zoek naar de eigen identiteit. Tegelijk zien we bij Erasmus een klassiek besef van het belang van onze gemeenschappelijke waarden, als voorwaarde voor het vormen van gezamenlijkheid. Wat Erasmus in zestiende-eeuwse termen de *officia vitae* noemt, te vertalen als ‘de plichten des levens’, of anders – om het wat bijtijds te formuleren: van de verantwoordelijkheden die we hebben jegens elkaar. Plichten en verantwoordelijkheden, het zijn termen die niet populair zijn, of zelfs kunnen beangstigen, maar ze zijn ook de keerzijde van het hebben van rechten en vrijheden. Om het in erasmiaanse zin te zeggen: onze vrijheid begint met gunnen van vrijheid aan de ander. Ruimte opeisen voor jouw perspectief kan pas als je eerst interesse toont in de opvattingen van de anderen. Een erasmiaans idee dat aan actualiteitswaarde weinig heeft ingeboet, in een cancelcultuur waarin strijd over woorden de uitwisseling van gedachten kan frustreren.

De terugkeer van het waardendebat, zoals we die zien aan deze universiteit, staat niet op zichzelf, maar toont zich ook in de hedendaagse filosofie. Met name in een jongere generatie denkers, onder wie Markus Gabriel, in *Morele vooruitgang in duistere tijden* (2021). Deze filosoof draait op erasmiaanse wijze de redenering om en wijst niet zozeer op de gevaren van het debat over waarden, maar van het gebrek aan gedeelde waarden. Hij spreekt zelfs van een ‘waarden crisis’, die mensen en organisaties kwetsbaar maakt tegen beïnvloeding. Zoals in de wetenschap de invloed van de politieke of van commerciële belangen, wat we eerder zagen in de enquête onder academische onderzoekers. Het zoeken naar gedeelde waarden

kan volgens Markus Gabriel mensen samenbrengen en gemeenschappen vormen. Ook wetenschappelijke gemeenschappen, die zich op deze wijze weerbaar kunnen maken tegen ongewenste beïnvloeding. Het formuleren van gedeelde waarden hoeft de vrijheid van de individuele onderzoeker niet te beperken, maar kan die juist vergroten. Doordat de verantwoordelijkheid voor de academische autonomie niet op de schouders rust van die ene onderzoeker, of die onderzoeksgroep, maar op de gehele universitaire gemeenschap, en deze wetenschappelijke waarden ook voor de buitenwereld veel duidelijker kunnen worden.

Onafhankelijk en relevant

Laten we nog eenmaal teruggaan naar augustus 1514, naar de drukkerswerkplaats van de uitgever Froben in Bazel. Waar Erasmus een komische act opvoerde door zich voor te stellen als de vertegenwoordiger van deze bekende Erasmus, omdat de wetenschapper zelf altijd onafhankelijk moest blijven. Ook deze waarde van de wetenschap wordt niet meer algemeen gedeeld, of is onderwerp van discussie. Moeten wetenschappers wel onafhankelijk zijn, of dienen zij juist maatschappelijk relevant te zijn? Als een academicus onderzoek doet naar de groeiende tweedeling in de samenleving; of de gevolgen van de klimaatverandering; of de invloed en de werking van complottheorieën, kunnen we dan wel volstaan met het publiceren van onze onderzoeken, of moeten we vervolgens ook politiek een kant kiezen en de samenleving proberen te veranderen? Een politiek leven lang ben ik activist geweest – en dat ben ik nog altijd, ook nu ik hier in deze toga voor u sta. Dat is een burgerrecht, dat we academici niet willen ontzeggen. Een belangrijke waarde van academisch onderzoek is echter dat het onafhankelijk is – en juist niet politiek. De vraag naar de verhouding tussen onafhankelijk en relevant zijn verdient discussie: over hoe onderzoekers kunnen optreden in politieke debatten, zonder daarbij de wetenschappelijke geloofwaardigheid te verliezen.

Een niet minder relevante vraag is of onafhankelijk zijn nog wel mogelijk is, in een samenleving die zo snel polariseert en waarin de druk op wetenschappers toeneemt om in maatschappelijke kwesties een kant te kiezen. Ook daarin kan Erasmus een voorbeeld zijn, want hij leefde in een tijd van ongekende polarisatie. De tijd van de Reformatie, een periode van bloedige politieke en religieuze conflicten, waarin Erasmus niet alleen moest vrezen voor zijn vrijheid om te schrijven en te publiceren, maar zelfs voor zijn leven: zijn goede vriend en geestverwant Thomas More werd onthoofd. Het werk van Erasmus was heel relevant. Het vormde mede het denken van Adrianus, de Nederlandse paus die de katholieke kerk wilde hervormen. Het was van grote invloed op hervormers als Maarten Luther, die zouden breken met de kerk. Allebei deze kampen, van de katholieken en de protestanten, wilden de steun van Erasmus en hem dwingen tot een keuze, onder het dreigement dat men zich anders tegen hem zou keren. Het zou het meest bepalende

moment worden in het wetenschappelijke leven van Erasmus, dat hij deze keuze weigerde te maken. Dat zijn onafhankelijkheid voor hem relevanter was dan zijn politieke invloed. Wat hem in protestantse kringen nooit is vergeven en waarom zijn werk in de katholieke kerk is verboden.

‘Wanneer God zo aan ons werkt als de pottenbakker aan de klei, wat kan ons dan nog, ten goede of ten kwade, worden toegerekend?’ Dit was in de kern het antwoord van Erasmus, in een werk dat kortweg *De libero arbitrio* (1524) ging heten, ofwel *De vrije wil*. Geheel in lijn met zijn filosofie verzette Erasmus zich tegen elke vorm van dogmatisch denken, of dat nu de dogma’s waren van de katholieke kerk, die dwongen tot gehoorzaamheid, of die van de protestanten en hun leer van predestinatie – of goddelijke voorzienigheid. De mens heeft een vrije wil en daarmee ook een dure plicht, meende Erasmus, om zelf na te denken en de zaken in de kern te beschouwen, of bij de wortel aan te vatten: ‘en de wortel voor de mens is de mens zelf;’ zo meenden de historicus en schrijfster Jan en Annie Romein, in hun analyse van het denken van Erasmus. Je niet laten leiden door autoriteiten, maar zelf leren nadenken. Een moraal die niet van buitenaf aan ons kan worden opgelegd, maar altijd uit de mensen zelf moet komen. Waarden die we met elkaar delen, omdat ze voor ieder van ons van belang zijn. In een publiek debat waarin we altijd onszelf relativeren en anderen proberen te begrijpen en leren spelen met woorden en perspectieven. Op deze erasmiaanse wijze is discussie over waarden niet meer eng, maar wordt het een feest.

Waarden van de wetenschap

Na deze korte inleiding kom ik nu aan het eigenlijke onderwerp: de waarden van de wetenschap. Wat zijn waarden; wat is wetenschap? We kennen natuurlijk de wetenschappelijke waarden, onder meer het werken met hypothesen, de controleerbaarheid van onze data en de herhaalbaarheid van het onderzoek, methoden die we vanaf de tijd van Erasmus steeds verder hebben ontwikkeld – en waarin zijn *Novum Instrumentum* een nauwelijks te onderschatten rol heeft gespeeld. Daar onder liggen de waarden van de wetenschap, ofwel de maatstaven die een wetenschappelijke gemeenschap definiëren – voor Erasmus was onafhankelijkheid zo’n waarde, waar hij een leven lang voor heeft gestreden. Wij hebben al Erasmiaanse waarden geformuleerd: mooie idealen, maar toch ook wat hoog over. Voor de Erasmiaanse waarden hoeven we echter niet omhoog te staren en te zoeken naar abstracties, maar kunnen we gewoon om ons heen kijken, naar ons dagelijkse werk. Waarden zijn meer dan principes, die we vol trots aan de muur hangen. Ze worden vooral zichtbaar op de momenten dat we niet tevreden zijn: als we zien hoe onderzoekers worden bedreigd of politieke strijd zich meester maakt van de collegezaal. Onze waarden worden vooral duidelijk als discussie ontstaat, als de problemen schuren en de uitkomsten niet helder zijn.

Misschien dacht u: dat is handig, zo'n hoogleraar in de Erasmiaanse waarden, dan kan die ons dat eens mooi vertellen. Maar daar moet ik u teleurstellen: dat u zou vertrouwen op mijn autoriteit is juist niet erasmiaans. De Erasmiaanse waarden, dat bent u, al de Erasmianen hier in deze aula – en op deze universiteit. We hoeven ze niet te zoeken, want ze zijn er al lang. We moeten ze alleen uit onszelf halen: de waarden zichtbaar en bespreekbaar maken. Dat is nog niet zo gemakkelijk, omdat we het lijken verleerd, nu we uit een tijd komen waarin discussies over waarden vaak werden afgedaan als moraliseren: als het opleggen van eigen waarden aan anderen, waarbij het belang van gedeelde waarden te zeer uit het oog is verloren. De genoemde filosoof Markus Gabriel maakt in dit verband een onderscheid tussen waarden en waardenbegrippen. De begrippen laten zien wat een wetenschapper in een specifieke situatie denkt dat deze persoon zou moeten doen; de waarden verwijzen naar de maatstaven waaraan die keuzes worden afgemeten en die het waardenbegrip van een individu in een bepaalde situatie overstijgen. In andere woorden: elke wetenschapper heeft een heel eigen begrip van de waarden van de wetenschap, maar zal zich ook moeten verhouden tot gedeelde waarden, die wetenschappers gezamenlijk dienen vast te stellen.

Slaat de tijdgeest weer om; gaan we anders denken? De terugkeer van de waarden-discussie lijkt daarvoor een aanwijzing. Een debat dat deze universiteit durft aan te gaan, met het project Erasmiaanse waarden. Daarvoor kunnen we te rade bij Erasmus: 'Want er zijn twee belangrijke obstakels voor het verkrijgen van inzicht: schaamte, die de geest in rook hult, en vrees, die gevaar voorspiegelt en daardoor afraadt ook maar iets te beginnen,' aldus dwaasheid. De schaamte voor waarden kunnen we achter ons laten en de vrees voor discussie evenzeer, als we dat debat leren voeren met een humor en zelfrelativering, met een openheid en een speelsheid zoals Erasmus ons dat leerde: een vaardigheid die we ook onze studenten kunnen leren. Wie weet, komen we terecht in een tijd van na het neoliberalisme en voorbij het postmodernisme: een periode voorbij de vermarkting en de relativering, op zoek naar wat van waarde is. In de wetenschap, in de politiek en in ons leven. Dit klinkt wellicht als een meer levensbeschouwelijke noot, waarmee ik deze rede wil eindigen, maar die ook in de geest is van Erasmus. Ik dank alle mensen bij ESPhil, waar ik een thuis heb gevonden. In het bijzonder bedank ik Han van Ruler, Sanne Steen, Jos de Mul, Wiep van Bunge, Hub Zwart en Ticia Herold. Het meest bedank ik natuurlijk Preeti, die voor mij de grootste waarde is.

Ik heb gezegd.

Literatuur

Keimpe Algra, Lex Bouter, Antoine Hol en Jan van Kreveld (red.) *Nederlandse gedragscode wetenschappelijke integriteit*, KNAW, e.a. (Amsterdam 2018)

Cornelis Augustijn, e.a. (red.) *Erasmus. Genie en wereld* (Hasselt 1971)

Kristel Baele, Rutger Engels en Roelien Ritsema van Eck (red.) *Positieve maatschappelijke impact creëren* (Rotterdam 2019)

Jan Peter Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christendemocratische visie op de samenleving, overheid en politiek* (Soesterberg 2002)

Lex Bouter, 'Sjoemel wetenschap' (door Stan van Pelt) *de Volkskrant* (8 oktober 2022)

Marieke van den Brink, Olivier Hekster en Gert Jan van der Wilt (red.) *Een gezonde samenleving. Wetenschappelijke perspectieven in tijden van crisis* (Amsterdam 2021)

Dirck Volckertsz. Coornhert, *Zedekunst, dat is wellevenskunste* (1568) Vertaling Jaap Gruppelaar (Hilversum 2015)

Erwin Dekker, *Jan Tinbergen. Een econoom op zoek naar vrede* (Amsterdam 2021)

De correspondentie van Desiderius Erasmus (21 dln, Rotterdam 2004-2021)

Desiderius Erasmus, *Lof der Zotheid* (1511) Vertaling Petty Bange (Amsterdam 2021)

Desiderius Erasmus, *De klacht van de vrede* (1517) Vertaling Theo van Leeuwen (Rotterdam 2002)

Desiderius Erasmus, *Het boeckje van Erasmus aengaende de beleeftheit der kinderlijcke zeden* (1530) (Amsterdam 1969)

The Erasmian way. Strategie 2024 (Rotterdam 2019)

Markus Gabriel, *Morele vooruitgang in duistere tijden. Universele waarden voor de 21e eeuw* (Amsterdam 2021)

Twan Geurts, *De Nederlandse paus. Adrianus van Utrecht, 1459-1523* (Amsterdam 2017)

Gowri Gopalakrishna, e.a. (red.) 'Prevalence of questionable research practices, research misconduct and their potential explanatory factors: A survey among academic researchers in The Netherlands', *PLOS ONE* 17 (2) (2022)

Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns* (2 dln.) (Frankfurt am Main 1981)

Jan van Herwaarden, *Erasmus en Deventer* (Amersfoort 2014)

Johan Huizinga, *Erasmus* (1924) (herziene druk 1925)

Lotte Jensen, Niek Pas, Daniël Rovers en Koen van Gulik (red.) *Against English. Pleidooi voor het Nederlands* (Amsterdam 2019)

Immanuel Kant, *Beantwoording van de vraag: Wat is verlichting? En andere geschiedfilosofische geschriften*. Vertaling Thomas Mertens en Willem van der Kuijlen (Amsterdam 2021)

Jürgen Kaube, *Hegel. Een biografie* (Utrecht 2022)

Philip Kohnstamm, *Democratie, dictatuur en opvoeding* (Groningen 1934)

Marion Koopmans, 'Viroloog Koopmans is bedreigingen zat, rector spreekt haar steun uit' (Hoger Onderwijs Persbureau) *Erasmus Magazine* (14 december 2021)

Sandra Langereis, *Erasmus' Lof der zotheid* (Amsterdam 2022)

Sandra Langereis, *Erasmus. Dwarsdenker. Een biografie* (Amsterdam 2021)

Sandra Langereis, 'Erasmus: historicus. Een dwarsdenker wapent zich met geschiedenis tegen domheid en leugen', *Nexus* 87 (2021)

Bart van Loo, *De Bourgondiërs. Aartsvaders van de Lage Landen* (Amsterdam 2019)

Jean-François Lyotard, *Het postmoderne weten. Een verslag* (1979) Vertaling Cécile Janssen en Dick Veerman (Kampen 1988)

Jan Marijnissen e.a., 'Stop de uitverkoop van de beschaving', *NRC Handelsblad* (1 mei 2001)

Bram Mellink en Marijn Oudenampsen, *Neoliberalisme. Een Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam 2022)

Fred Neerhoff, *De Erasmus-mythe. Een kritische beschouwing* (Soesterberg 2017)

John Julius Norwich, *De pausen. Een geschiedenis* (Amsterdam 2011)

Gijs van Oenen, *Culturele veldslagen. Filosofie van de culture wars* (Amsterdam 2022)

Ronald van Raak, 'Nee leren zeggen met Erasmus', in: Frank van Ommeren, Daan Roovers, Pieter de Jong en Bart Coster (red.) *Wetenschap en overheidsbeleid. Een spanningsvolle relatie*, Raad voor het Openbaar Bestuur (Amsterdam 2022)

Ronald van Raak, 'De vrijheid van Erasmus', in: Esther Didden e.a. (red.) *Symposium Erasmusbeeld 400 jaar/ 400 jaar Stadscollectie Rotterdam*, Centrum Beeldende Kunst Rotterdam (Rotterdam 2022)

Ronald van Raak, 'Het oppoetsen van de liberale veren: de politieke synthese van Philip Kohnstamm', in: Patrick Overeem en Hans-Martien ten Napel (red.) *Het radicale midden overzee. Verkenningen van het postliberalisme*, Annalen van het Thijmgenootschap, jg. 109 (afl. 2, 2021)

Ronald van Raak, *Stel een daad. Een kleine geschiedenis van de SP, 1972-1999* (Amsterdam 2021)

Ronald van Raak, *Denken op de dijken. Het Nederland van de filosofen* (Soesterberg 2020)

Jan Romein en Annie Romein-Verschoor, 'Desiderius Erasmus', in: idem, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen (1938-1940)* (Amsterdam 1977)

Han van Ruler, 'Bodies, morals, and religion. Utopia and the Erasmian idea of human progress', in: *Algemeen Nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte* 108 (3) (2016)

Ferdinand Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw* (Amsterdam 1959)

Willem Schinkel, *Pandemocratie* (Rotterdam 2021)

Jan Sperna Weiland (red.) *Desiderius Erasmus. Over opvoeding en vrije wil* (Baarn 1992)

Benedictus de Spinoza, *Ethica* (1677) Vertaling Henri Krop (Amsterdam 2020)

Wim van Swaaij (red.) *Wetenschap op bestelling. Over de omgang tussen wetenschappelijk onderzoekers en hun opdrachtgevers*, KNAW (Amsterdam 2005)

Johan Rudolph Thorbecke, 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap', in: *Historische schetsen door mr. J.R. Thorbecke* (1860) (tweede druk Den Haag 1872)

Paul van Tongeren, *Het Europese nihilisme. Friedrich Nietzsche over een dreiging die niemand schijnt te deren* (Amsterdam 2022)

Antoon Vloemans, *Erasmus* (Zeist 1962)

Cees Zweistra, *Waarheidszoekers. Wat bezielt complotdenkers?* (Utrecht 2021)

